

KƏMALƏ ƏLİYEVƏ*

FEİLİ BAĞLAMANIN SİNTAKTİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Bəzi dilçilər ulu türkcədən bəhs edərkən göstəririlər ki, burada söz sırası möhkəm olmadığından müəyyən funksional formalar finit formalarla ifadə olunmuşdur. Digər qrup dilçilər isə rus və türk dillərində təsriflənmə formalarını müqayisə edərək bu fikrə gəlir ki, rus dilində feili sifət və feili bağlamalar qədim dilə nisbətən daha az predikativlik dərəcəsinə malik olduğu halda, müasir türk dillərində feili bağlama, feili sifət və feili adlar predikativ xüsusiyyətlərini saxlamaqda davam edir. Nəhayət, üçüncü qrup dilçilər qədim türk dili materiallarını müqayisə etməklə bu nəticəyə gəlirlər ki, bir çox halda feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri ilə işlənir və bu halda yenə təsriflənən forma ilkindir. Müasir dilimizdə bəzi hallarda təsriflənən formanın təsriflənməyən feilin, xüsusən feili bağlamanın yerində işlənmə bilməsi də bunu sübut edir. Bu morfoloji formalar istənilən halda sintaktik səviyyədə, cümlə daxilində bu keyfiyyətlərə malik olur. Digər tərəfdən, bəzi formalar omonimlik xüsusiyyətinə malik olaraq feili sifət və feili bağlama funksiyasını yerinə yetirir. Sintaktik quruluşda onların həm yeri, həm də əlaqəyə girdiyi sözlərin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri əsas rol oynayır. Tədqiqatçılar bunların eyni mənşədən olduğunu qeyd edirlər. Feili bağlamalar ifadə etdiyi mənə çalarına görə zaman və tərz növlərinə ayrılrsa da, onların hər birinin daxilində digər mənə çalarını da görmək olur ki, bu hal onların əlaqədar olduğu sözlər və müvafiq şəkilçinin qoşulduğu sözün (feili bağlamanın) özünün semantik xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Feili bağlamaların əsas xüsusiyyətlərindən biri onların keçid prosesinə malik olmasıdır; belə ki, bəzən onlar zərfə və köməkçi nitq hissələrinə transfer edir.

Açar sözlər: *feili bağlama, təsriflənməyən forma, omonimlik, sintaktik-semantik, əsas nitq hissəsi, köməkçi nitq hissəsi.*

Feilin təsriflənməyən və dilimizdə geniş yayılan formalarından biri feili bağlamadır. Məsdər və feili sifət kimi, feili bağlama da iki nitq hissəsinin xüsusiyyətinə malikdir, lakin onlardan fərqli olaraq, feili bağlama substantivləşə bilmir və cümlədəki sintaktik vəzifəsi məhduddur; o, cümlənin yalnız zərfliyi funksiyasına malik ola bilər. Zəngin morfoloji əlaməti olan feili bağlamalar haqqında dilçiliyimizdə müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır; morfoloji əlamətlərin sayı, ifadə etdiyi mənalar, hətta zərf adlandırılması onların geniş mübahisə obyektini olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, feili bağlamada həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətləri vardır; ikili nitq hissəsi xüsusiyyətlərinə və bu baxımdan feil əlamətlərinə malik olması feili bağlamanın məsdər və feili sifətlə eyni qrupa aid olduğunu göstərir, lakin onlarda zərf xüsusiyyətinin olması və zaman-zaman zərfə meyil etməsi onu ciddi fərqləndirməyə imkan verir. Feili bağlamaların tarixən təsriflənən formalardan yaranması fikri dilçilikdə özünə yer tutmuşdur. P.İ.Kuznetsov ulu türkcədən bəhs edərkən göstərir ki, burada söz sırası möhkəm olmadığından müəyyən funksional formalar finit formalarla ifadə olunmuşdur [Кузнецов: 1980, s.48]. N.Hacıyeva rus və türk dillərində təsriflənmə formalarını müqayisə edərək bu fikrə gəlir ki, rus dilində feili sifət və feili bağlamalar qədim dilə nisbətən daha az predikativlik dərəcəsinə malik olduğu halda, müasir türk dillərində feili bağlama, feili sifət və feili adlar predikativ xüsusiyyətlərini saxlamaqda davam edir [Гаджиева: 1957, s.99]. Maraqlıdır ki,

* Səbail r-nu Batamdar qəs. 236 N-li məktəb, Azərbaycan dili-ədəbiyyat müəllimi, Kemale655@gmail.com

Ə.Əbdullayev həm Azərbaycan dilinin qədim dövrünü, həm də, ümumiyyətlə, qədim türk abidələrinin dil materiallarını müqayisə etməklə bu nəticəyə gəlir ki, bəzən feili bağlamalar şəxs şəkildələri ilə işlənir [Əbdullayev: 1974, s.16-17]. Dilimizin tarixini araşdıran H.Mirzəzadə də bu fikirdədir və xeyli nümunə misal gətirir [Mirzəzadə: 1962, s.288].

Məlumdur ki, bəzi morfoloji formalar omonim olaraq müasir dilimizdə həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən feil formalarını formalaşdırır. Bunlardan *-ib⁴* feili bağlama və nəqli keçmiş zaman, *-miş⁴* feili sifət, nəqli keçmiş zaman və feili bağlama, *-acaq²* feili sifət və qəti gələcək zaman, *-ası²* feili sifət və lazım şəkli, *-malı²* feili sifət və vacib şəklinin morfoloji əlamətidir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu cür eyniyyət təsriflənən və təsriflənməyən formaların tarixən eyni formadan yaranmışdır. Lakin bəzi türkoloqlar təsriflənən formanın, digərləri təsriflənməyən formaların ilkinliyini və digərinin ondan yarandığını irəli sürürlər. Üçüncü qrup türkoloqlar isə qədimə getdikcə təsriflənən və təsriflənməyən formanın differensiallaşmadığı fikrini irəli sürürlər. L.A.Pokrovskaya omonim səciyyəli təsriflənən və təsriflənməyən formaların eyni mənşədən meydana çıxdığını söyləyir, lakin atributiv formanın, yəni təsriflənməyən formanın daha az işləndiyini qeyd edir [Покровская: 1978, s.123]. İ.Əhmədov feili bağlamaların yaranmasından bəhs edərkən iki cəhəti ayırmağı vacib bilir: “birincisi, predikat formanın ilkinliyini, ikincisi, təsriflənməyən formaların özlərinin içərisində bəzi feili bağlama formalarının feili sifətin substantivləşməsi (burada isə adverbiallığa doğru) əsasında meydana çıxmasını (daha sonrakı inkişafın məhsulu kimi məsdəri kənara qoyuruq.)” [Əhmədov: 1984, s.69].

Müəllif bu fikri söyləyərlən feili bağlamaların və feili bağlama tərkiblərinin yaranmasını müxtəlif zərflik münasibətlərinin daha qabarıq verilməsi ehtiyacının olması ilə əlaqələndirmişdir. Lakin müəllifin təsriflənən feil formasının feili bağlama funksiyasında işləndiyi fikrinə aid verdiyi nümunələrlə, fikrimizcə, razılaşmaq olmaz. Müəllif yazır: “Danışiq dilində təsriflənən feilin feili bağlama funksiyası daşmasına aid kifayət qədər misallar var və bunları yalnız üslub əlaməti kimi anlamaq səhv olardı: *oxudun qurtardın, gördük dedik, görərəm deyərəm, eşidiblər gəliblər* və s. [Əhmədov: 1984, s.69].

Demək lazımdır ki, verilən nümunələrdə birinci komponent təsriflənən feil forması olub, cümlənin həmcins xəbəri kimi şıxış edir, lakin tədricən bu komponentlərdə təsriflənən formanın təsirlənməyən forma ilə əvəzlənməsi baş verir: *oxuyub qurtardın, görüb dedik, eşidib gəliblər*. Göründüyü kimi, sonuncu nümunədə hər iki komponentdə eyni şəkildə *-ib* şəkildə işlənmişdir. Bunlardan birincinin feili bağlamaya çevrilməsi halı daha sürətli baş verə bilər, ona görə ki, həmin şəkildə nəqli keçmiş zamana aid oduğu kimi, feili bağlamaya da aiddir. Lakin verilmiş nümunədə şəxs sonluğunun işlənməsi onun təsriflənən forma olduğunu göstərir.

Feili bağlamaların bəzi türk dillərində, məsələn, yakut dilində [Убрятова: 1950, s.64] və ya Azərbaycan diinin bəzi dialektlərində, məsələn, Kərkük dialektində xəbər şəkildələri ilə işlənməsi [Ширалиев: 1970, s.22-23] faktı bəzi dilçilərdə feili bağlamanın tarixən təsriflənən feildən təşəkkül etdiyi fikrinə gətirmişdir.

Qeyd edək ki, feilin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, özündən əvvəlki sözləri özünə birləşdirə bilər. Təsriflənən feil cümlənin feili xəbəri olduğundan ona qoşulan söz və birləşmələr müvafiq cümlə üzvləri, təsriflənməyən feil isə özündən əvvəlki sözlərlə birlikdə feili birləşmə yaradır ki, bu birləşmə cümlənin vahid üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Lakin cümlədə işlənən feili bağlamada belə bir xüsusiyyəti də müşahidə etmək olur ki, xəbər və

feili bağlama ilə ortaq əlaqələnən söz və ya ifadə olur. Bu zaman həmin sözün yerinin və müvafiq olaraq sintaktik strukturun müəyyənlişməsində maraqlı bir hal yaranır. Məsələn: *Cavad stolun üstündəki kitabı götürüb rəfə qoydu*. Burada “stolun üstündəki kitabı” ifadəsi ismi birləşmə olub, həm “götürüb” feili bağlaması, həm də “qoydu” xəbəri ilə əlaqələnmişdir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu ifadə elə yerdədir ki, bu əlaqələnmə nəticəsində feili bağlamanın tərkibi kimi də, komponentləri təyin və tamamlıq kimi də izah oluna bilər. Buna baxmayaraq, feili bağlama hissəsini cümlədən çıxarsaq, bu zaman məntiqi pozuqluq və struktur-semantik dağılma baş verməyəcəkdir: *Cavad stolun üstündəki kitabı rəfə qoydu*. Deməli, həmin cümlədə feili bağlama tərkibi kimi düşünülə bilsə də, əslində bu vəziyyətində tərkib kimi ayrılı bilməz.

Feili bağlamanın sintaktik zəmində funksionallığı ilə bağlı məsələlərdən biri bir mənə qrupuna daxil olan ifadənin (həm feili bağlama, həm də feili bağlama tərkibi ola bilər) hansı cümlə üzvü ola bilməsidir. Məlumdur ki, feili bağlama feilin digər təsriflənməyən formalarından fərqli olaraq, ancaq zərflilik funksiyasında çıxış edir. Dilimizdə isə zərfliliyin ona yaxın növünün olduğu aydındır. Bəzi dilçilərin feili bağlamanı feili zərf adlandırmaları məhz bu cəhətə əsaslanır, lakin feili bağlamanın zərflilik oxşar cəhəti yalnız sintaktik vəzifəsi və ifadə etdiyi mənə ilə bağlıdır. Halbuki məsdər və feili sifət kimi, feili bağlamalarda qrammatik xüsusiyyətlər məhz feilə aiddir; təsdiq və inkarda, təsirli və təsirsiz, müxtəlif qrammatik mənə növlərində olma və ətrafına sözlər toplaya bilməsi məhz feilə aid xüsusiyyətlərdir.

Feili bağlama şəkilçiləri, bir qayda olaraq, iki qrupa bölünür: tərz bildirənlər və zaman bildirənlər. Bunların içərisində $-ib^4$, $-araq^2$, $-madan^2$, $-a^2$, $-ə^2$ şəkilçiləri ilə formalaşanlar tərz, $-anda^2$, $-dıqda^4$, $-dıqca^4$, $-inca^4$, $-arkən^2$, $-ar^2$ $-maz^2$ şəkilçiləri ilə formalaşanlar isə zaman anlayışı yaradır. Lakin bu əsas mənə içərisində digər mənə çalarlarının olduğunu da görə bilərik. Belə ki, $-ib^4$, $-araq^2$ şəkilçili feili bağlamaların içərisində səbəb və zaman məzmunu da özünü göstərir. Məsələn: *İmran sədri görüb (görərək) çox həyəcanlandı*. (İ.Şıxlı) Bu cümlədə “*sədiri görüb*” feili bağlama tərkibi “*nə üçün?*” sualını tələb edərək, səbəb zərfliliyi funksiyasını yerinə yetirir. Fikrimizcə, bu hallarda təsriflənməyən feil formasının (“*görmək*” feilinin) özünün semantikasını ilə əlaqəyə girdiyi təsriflənən feilin—xəbərin (“*həyəcanlandı*”) qarşılıqlı əlaqəsi mühüm rol oynayır, çünki digər əksər feillərdə bu hal özünü göstərmir.

Bu şəkilçilərin zaman anlayışı bildirməsi də əlaqələndiyi feillə qarşılıqlı semantik əlaqə zəminində meydana çıxır. Məsələn: *Kolxozçular məhsulu yığıb xırmana daşdılar*. (Ə.Vəliyev) Bu cümlədə “*məhsulu yığıb*” ifadəsi feili bağlama tərkibi təsiri bağışlasa da, əslində “*məhsulu*” sözü xəbərlə də birbaşa əlaqələndiyi üçün həmin söz cümlənin tamamlığıdır və artıq feili tərkibin komponenti hesab edilə bilər. “*Yığıb*” feili bağlaması xəbərlə münasibətdə zaman münasibətinə malikdir. Bəzən belə fikrə rast gəlirik ki, bu şəkilçi ilə formalaşan feili bağlama zaman bildirəndə $-anda^2$ şəkilçili feili bağlamanın mənə çalarını bildirir. [Xəlilov: 2003, s.381] Lakin bu fikrlə razılaşmaq olmaz; belə ki, $-ib^4$ şəkilçili feili bağlamanın ifadə etdiyi zaman əsas feildə ifadə olunan zamanla eyni deyil, ondan əvvəl olandır. Ona görə də yuxarıdakı nümunənin dəqiq variantını belə ifadə etmək olar: *Kolxozçular məhsulu yığıb sonra xırmana daşdılar*.

Düzdür, həmin feili bağlamanın məzmununda tərz çaları vardır, amma zaman ardıcılığını bildirmək daha üstündür, ona görə də, fikrimizcə, onu zaman zərfliliyi kimi izah etmək daha düzgün olardı. Bu isə onu göstərir ki, bəzi feili bağlama formaları konkret məzmunla malik deyil; onların daşdığı mənə əsas feillə, yəni cümlənin feili xəbəri ilə əlaqəsi

zamanı meydana çıxır. Bu isə onu göstərir ki, feili bağlamanın bir qisminə ümumi mənə anlayışı formalaşmışdır ki, bu da feili bağlamanın mücərrədləşmə nəticəsində ümumilik bildirməsi ilə nəticələnir.

Müəyyən bir mənə ifadə edən elə feili bağlama formaları vardır ki, əsas mənadan başqa, digər mənaları da bildirə bilər. Belə ki, $-madan^2$, $-ma^2+inca^4$, $-ma^2+miş^2$, $mə+miş^2$ şəkilçili feili bağlamalar zaman anlayışı ilə yanaşı, şərt məzmunu da bildirir. Məsələn: *Yeni tapşırıq gəlməyincə (gəlməmiş, gəlmədən) heç kəs yerindən tərpənməsin.* (H.Seyidbəyli) Bu cümlədə üç formada olan feili bağlamalar yerinə görə bir-birini əvəz edə bilər və onlarda zaman anlayışı olmaqla yanaşı, hətta ondan da üstün səviyyədə şərt anlayışı vardır. Bu feili bağlamaların feilin şərt şəkli ilə əvəzlənə bilməsi də fikrimizi təsdiq edir: Yeni tapşırıq gəlməsə, heç kəs yerindən tərpənməsin. Sözsüz ki, bu əvəzlənmə tam eyni məzmunun ifadəsi demək deyil, burada çalar fərqi özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi, fikrimizcə, feili bağlamada iki mənə çalarının özünü göstərməsidir.

Feili bağlama şəkilçisi olan $-inca^4$ qrammatika əsərlərində zaman bildirənlər içərisində verilir. [Hüseynzadə: 2007, s.197; Kazımov: 2010, s.301 və b.] Lakin $-inca^4$ şəkilçili bəzi feili bağlamaların daxili semantik cəhətinə görə onlarda ayrı-ayrılıqda fərqli mənalar özünü göstərir, belə ki, bəzi sözlərin feili xəbərlə semantik əlaqəsi əsasında bu şəkilçili feili bağlama zaman və ya miqdar məzmunu bildirə bilər. Məsələn: 1) *Yaz gəlincə kənddə çöl işləri canlanır.* (İ.Şıxlı); 2) *Kisə tutunca çör-çöp yığdı və gecikmədən evə tələsdi.* (F.Eyvazlı) Hər iki cümlədə feili bağlama birləşmə yaratmışdır; eyni şəkilçi ilə formalaşmış feili bağlamalardan birincisi zaman (*yaz gəlincə--nə zaman?*), ikincisi isə (*kisə tutunca--nə qədər?*) kəmiyyət anlayışı bildirir və ona görə də “*yaz gəlincə*” zaman, “*kisə tutunca*” kəmiyyət zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir.

Bu şəkilçilərin içərisində verilmiş $-miş^4$ omonim səciyyəyə malikdir; bu şəkilçi ilə isim (*bişmiş, keçmiş*), feili sifət (*yazılmış məktub*), feili bağlama (*az keçmiş gəldi*), nəqli keçmiş zaman (*oxumuşdur*) və *imiş* köməkçi sözünün şəkilçilənmiş forması (*gəlirmiş*) ifadə olunur. Bunların hər biri sintaktik-semantik funksiyaya malikdir və nitqdə yerinə görə müəyyənləşir. “*Keçmiş*” sözü hətta müxtəlif sintaktik mühitlərdə isim, nəqli keçmiş, feili sifət və feili bağlama kimi işləyə bilər. Əslində istər isim, istər feili sifət, istər feili bağlama, istərsə də nəqli keçmiş zaman eyni mənədən meydana çıxmışdır; belə ki, bəzi dilçilər feili bağlamanın yaranma yollarından birinin feili sifət olduğunu qeyd edirlər [Əhmədov: 1984, s.69].

Bunlarla yanaşı, bu feili bağlama forması fərqli məzmunları ifadə edə bilər. Dilçilik ədəbiyyatında bu feili bağlama formasının zaman və tərz məzmunu bildirdiyi qeyd olunur. [Hüseynzadə: 2007, s.198; Kazımov: 2010, s.303; Xəlilov: 2003, s.379 və s.] Bu feili bağlama forması, əsas etibarilə inkarlıq şəkilçisi ilə işlənir, az halda inkar şəkilçisi olmadan işlənir. Məsələn: *Bir az keçmiş qapı şiddətlə döyüldü.* (Ş.Cəmşidov) Bir az əvvəldə də gördüyümüz kimi, bu şəkilçili feili bağlamalar şərt məzmunu da bildirir. Lakin onların zaman və tərz bildirməsi daha çox xarakterikdir. Məsələn: *Oğlundan bir xəbər öyrənməmiş getmək fikrində deyildi.* (F.Eyvazlı); *Sədr qayıtmamış bütün işləri yoluna qoyacaqdı.* (İ.Şıxlı) Birinci nümunədə tərz, ikinci nümunədə zaman mənəsi aparıcı olsa da, birincidə həm də zaman, ikincidə isə həm də tərz çalarını görmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, bu şəkilçi eyni mənədən gələrək, müasir dilimizdə keçmiş zaman və əlamət (tərz) mənəsi bildirən feili sifət kimi də fəaldır, bu zaman həmin feili bağlamalarda hər iki xüsusiyyətin olmasının səbəbi aydın olur.

Feili bağlamı formalaşdıran morfoloji əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi də əsas məsələlərdəndir. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi əsərlərdə feili bağlamın yaranma yollarından biri kimi feili sifət göstərilir. Bu baxımdan *-dıqda⁴*, *-anda²*, *-arkən²* şəkilçiləri xüsusilə təhlilə cəlb edilir. Bu feili bağlama şəkilçiləri tarixi aspektdə feili sifət yaradan *-dıq⁴*, *-an²*, *-ar²* şəkilçilərinin üzərinə *-da²* yerlik hal və *ikən* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş variantının artırılması yolu ilə yaranmışdır. Bu mürəkkəb morfemlər artıq çoxdan dilimizdə feili bağlama şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir. Lakin müasir dilimizdə feili bağlama funksiyasını yerinə yetirən elə formalar da vardır ki, onların konkret təyinatı barədə yekdil fikir yoxdur. Dilimizdə *ikən* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş *-kən* variantı feilin zamanları ilə birləşib *-mişkən⁴*, *-irkən⁴*, *-arkən²* şəklində feilə qoşulub işlənir: *Həkim gəlmişkən digər xəstələrə də baxsın; Gəlirkən yolda qərribə bir hadisə ilə rastlaşdıq; Taxılı biçərkən bir dənin də yerə düşməsinə imkan verməyin.*

Bu cümlələrin üçüncüsündə olan “*biçərkən*” feili bağlama forması sabitləşmiş forma kimi dilimizdə geniş işləliyə malikdir və ondakı *-ərkən* morfemi feili bağlama şəkilçisi kimi tam formalaşmış hesab edilir. Birinci cümlədəki “*gəlmişkən*” və ikinci cümlədəki “*gəlirkən*” sözlərindəki *-mişkən* və *-irkən* morfemləri dilçiliyimizdə çox halda vahid feili bağlama şəkilçisi kimi qeyd edilmir. Y.Seyidov bu morfemlərin feili bağlama şəkilçisi kimi formalaşdığı fikrindədir [Seyidov: 2000, s.362]. Q.Kazımov *-arkən²* və *-irkən⁴* feili bağlama şəkilçilərini qeyd etsə də *-mişkən⁴* haqqında danışmır [Kazımov: 2010, s.304]. B.Xəlilovun əsərində isə *-mişkən⁴* şəkilçisi feili bağlama şəkilçilərinin cərgəsində verilsə də, *-irkən⁴* barədə heç bir fikrə rast gəlmirik [Xəlilov: 2003, s.274]. AMEA-nın nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili. II hissə” kitabında *-arkən²* şəkilçisi verilmədən *-kən*, *-ikən* şəkilçili feili bağlamadan bəhs edilir. Bu şəkilçinin adlara da qoşulması qeyd edildikdən sonra belə yazılır: “*-kən*, *-ikən* forması başqa feili bağlamalardan fərqli olaraq, feilin kökünə deyil, başlıca olaraq, indiki, gələcək və nəqli keçmiş zaman şəkilçisini qəbul etmiş feillərə qoşulur və cümlədə feili bağlama vəzifəsində işlənir” [Müasir Azərbaycan dili: 1980, s.385].

Göründüyü kimi, *ikən* morfemi və onun qoşulduğu şəkilçilərlə funksiyası haqqında birmənalı fikir yoxdur. Bunun səbəbi, bizzə, qoşulduğu zaman şəkilçiləri ilə birlikdə müxtəlif birləşmə səviyyələrində olması və fonetik cəhətdən formalaşmasında səslənməsində olan fərqlilikdir. Belə ki, *-arkən²* çoxdan vahid bir şəkilçi kimi formalaşmış olduğu halda, digərləri barədə tam əminliklə bunu demək olmur. Lakin, fikrimizcə, bu sahədə Y.Seyidovun fikirləri ilə razılaşmalıyıq. *-kən* komponentinin bəzi hallarda adlara və ya feilin digər şəkillərinə artırıla bilməsi *-irkən⁴* və *-mişkən⁴* morfeminin bir şəkilçi kimi işlənməsinə mane olmur. Onu da demək lazımdır ki, hər iki hal müasir dilimizdə işləkliyi itirmək üzrədir. Ona görə də bu morfemlər feili bağlama şəkilçisi kimi qeydə alınmalıdır.

Feili bağlamın sintaktik zəmində funksionallığı ilə bağlı mühüm cəhətlərdən biri onların sintaktik zəmində zərflə çevrilməsidir. Bu proses dilimizdə zəif gedir, lakin az olsa da, müşahidə edilir. Həm də bu proses daha çox fonetik dəyişmə əsasında baş verir; *-araq²* şəkilçili feili bağlamalar dilimizdə yüksək işləliyə malikdir. Bu şəkilçili feili bağlamalar, əsasən, tərz məzmunu bildirsələr də, müəyyən sintaktik zəmində, daha dəqiqi, həm bu sözün kökünün semantikasını, həm də əlaqəyə girdiyi sözlə olan münasibəti nəticəsində zaman və səbəb də bildirə bilir. Feili bağlama şəkilçisinin birinci hecası vurğu qəbul edir, lakin bu tip sözlərin ikisində (*qaçaraq*, *çaparaq*) artıq vurğunun ikinci hecaya keçməsi müşahidə olunur və bununla da həmin sözlərdə hərəkət dinamikası zəifləyir ki, nəticədə feilə aid qrammatik

formalara: təsirli ola bilmir, inkarlığa, qrammatik məna növlərinə düşə bilmir. Bu isə həmin sözlərin feillik xüsusiyyətini itirərək zərfə keçdiyini göstərir. Məsələn: *Məktubu verəndən sonra qaçaraq getdi; Bu yerdən çaparaq getdi*. Bu cümlələrdə “*qaçaraq, çaparaq*” sözləri eyni yazılış formasında olmasına baxmayaraq, deyilişində iki halı müşahidə etmək olur: birinci halda vurğu *-araq* şəkilçisinin birinci hecasına düşür və bu zaman feili bağlama kimi çıxış edir: ikinci halda isə vurğu bu şəkilçinin ikinci hecasına, daha doğrusu, sözlərin sonuncu hecasına düşdükdə zərf olur. Bu isə müvafiq feili bağlamanın zərfə çevrildiyi faktı təsdiq edir.

Feili bağlamanın başqa nitq hissəsinə çevrildiyini göstərən digər faktlar da var. Q.Kazımov bu sözlər cərgəsində “*getdikcə, dedikcə, dönə-dönə*” sözlərini misal gətirir [Kazımov: 2010, s.295]. Bu sözlər müasir dilimizdə feili bağlama kimi fəaldır. Məsələn: *İrəli getdikcə iz itirdi*.(F.Eyvazlı); *O sözləri dedikcə oğlanın sifəti haldan hala düşürdü*.(Ə.Nicat); *Geri dönə-dönə tını burulub uzaqlaşdı*. (Ə.Cəfərzadə) Buradakı “*getdikcə, dedikcə, dönə-dönə*” sözləri məzmun etibarilə dinamik səciyyəyəli olub, feilə aid qrammatik xüsusiyyətlərə də malikdir və feilə aid qrammatik kateqoriyalara düşə bilər, ona görə də həmin sözlər feili bağlamadır.

Lakin bu sözlər sintaktik zəmində başqa sözlərlə əlaqədə dinamik səciyyəsi zəifləyir və tədricən zərfə çevrilir. Müasir dilimizdə həmin sözlərin zərf kimi işlədilməsi faktı da kifayət qədərdir. Məsələn: *Bu hadisə getdikcə onun fikrini daha çox məşğul edirdi*.(H.Mehdi); *İmran dedikcə səbirli, təmkinli idi, lakin bu sözə dözə bilmədi*. (İ.Şıxlı); *Atası Kamaldan dönə-dönə soruşsa da, cavab ala bilməmişdi*. (F.Eyvazlı) Bu cümlələrin birincisində “*getdikcə*” sözü zaman zərfi, ikinci və üçüncü cümlələrdəki “*dedikcə, dönə-dönə*” sözləri kəmiyyət zərfidir. Təbii ki, bu sözlərin zərfə çevrilməsi sintaktik qatda digər sözlərlə əlaqədə baş vermişdir və bu çevrilmə tədricən olmuşdur.

Bu cərgədən “*istər-istəmər*” zərfinin də eyni üsulla yarandığını demək olar. Açıq şəkil-də görüldüyü kimi, bu söz *-ər -mər* şəkilçili feili bağlamadır. Bu tipdən “*alar-almaz, görər-görmər*” tipli istənilən qədər feili bağlamanın cümlədə işlənməsi faktını misal göstərmək olar. Onu da deyək ki, bu yolla yaranmış “*istər-istəmər*” sözü zərfə çevrildikdən sonra feili bağlama kimi istifadədən qalmışdır.

Nəhayət, feili bağlamanın köməkçi nitq hissəsinə keçməsi faktına da dilimizdə rast gəlirik. “*Deyə, baxmayaraq, olduqca*” tipli sözlər bu gün dilimizdə köməkçi nitq hissəsi kimi işlənir. Məsələn: *Məni axtarmağa ehtiyac yoxdur,--deyə Sərxan cavab verdi*.(F.Eyvazlı); *Baxmayaraq ki, əkin yaxşı aparılmışdı, yenə də əkinçilər narahat idilər*.(S.Rəhimov); *İmran bu gün olduqca sakit idi*.(İ.Şıxlı) Birinci cümlədə “*deyə*” sözü vasitəsiz nitqdə komponentləri əlaqələndirən bağlayıcı, ikincidə “*baxmayaraq*” sözü qarşılıq-güzəşt bağlayıcısı “*hərçənd*” ilə sinonim olan bağlayıcı, üçüncü cümlədə “*olduqca*” sözü “*ən*” qüvvətləndirici ədatının sinonimi olan ədatdır.

Bütün bunlar göstərir ki, feili bağlama dilimizdə bugün də təkamül prosesi keçirir; onlar digər əsas nitq hissələri, hətta köməkçi nitq hissələrinə çevrilir ki, bu da dilimizin təkamül prosesini izləmək üçün maraqlı faktlar verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. "Maarif", Bakı: 1974, 420 s.
2. Əhmədov İ. Feili bağlamaların yaranmasına dair—Azərbaycan dilində adların morfolojiyası (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). ADU nəşri, Bakı: 1984, s. 68-72
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərb/ dili. III hissə. Morfolojiya. "Şərq-Qərb", Bakı: 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərb/ dilinin morfolojiyası. II hissə. "Adiloğlu", Bakı: 2003, 354 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. "Elm və təhsil", Bakı: 2010, 400s.
6. Кузнецов П.И. К основанию теории вербальности тюркского предложения. Статья первая.—Советская тюркология, № 3, Баку: 1980: 48-56
7. Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках (Доклад).—Вопросы языкознания. №3, 1957, с.99-116
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Azərtədrisnəşr, Bakı: 1962, 372 s.
9. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Morfolojiya. "Elm", Bakı: 1980, 510 s.
10. Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. «Наука», Москва: 1978, 298 с.
11. Seyidov Y. Azərb/ dilinin qrammatikası. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı: 2000, 403 s.
12. Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков.—Советская тюркология. №5, Баку: 1970 , с.20-24
13. Убрятова У.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград: 1950, 304 с.

Kamala ALIYEVA

SYNTACTICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE VERB COPULAS

SUMMARY

Some linguists, speaking of the ancient Turkic language, point out that certain functional forms are expressed by finite forms, since the word order is not fixed here. Another group of linguists, comparing the forms of distribution in Russian and Turkic languages, come to the conclusion that if in Russian verbal adjectives and verbal connectives have a lower degree of predicativity than in the ancient language, then in modern Turkic languages, verbal connectives, verbal adjectives and verbal nouns continue to retain their predicative properties. Finally, the third group of linguists, comparing the materials of the ancient Turkic language, comes to the conclusion that in many cases verb connectives are used with personal suffixes, and in this case the classified form is primary. This is also proved by the fact that in some cases in our modern language the indefinite form can be used in place of a definite verb, especially in the place of verb copulas. In any case, these morphological forms have these qualities at the syntactic level, within the sentence. On the other hand, some forms have the property of homonymy and function as a verbal adjective and verbal copula. In the syntactic structure, both their location and the semantic-syntactic features of the words with which they are associated play a key role. The researchers note that they have the same origin. Although verb copulas are divided into types of tenses and types according to the shades of meaning they express, inside each of them you can see other shades of meaning, which is directly related to the semantic characteristics of the words to which they refer, and the word (verb copula) to which the corresponding suffix. One of the main characteristics of verb copulas is that they have a transitional process; therefore in many cases they turn into adverbs and secondary parts of speech.

Key words: *verb copulas, indefinite form, homonymy, syntactic-semantic, main part of speech, secondary part of speech.*

Кямаля АЛИЕВА

СИНТАКТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕЕПРИЧАТИЯ

РЕЗЮМЕ

Некоторые лингвисты, говоря о древнетюркском языке, указывают на то, что определенные функциональные формы выражаются конечными формами, поскольку порядок слов здесь не фиксирован. Другая группа лингвистов, сравнивая спрягаемые формы в русском и тюркских языках, приходит к мнению, что тогда как в русском языке причастия и деепричастия имеют меньшую степень предикативности, чем в древнем языке, в современных тюркских языках, деепричастия, причастия и отглагольные существительные продолжают сохранять свои предикативные особенности. Наконец, третья группа лингвистов, сопоставляя материалы древнетюркского языка, приходит к выводу, что во многих случаях деепричастия употребляются с личными аффиксами, и в этом случае первична спрягаемая форма. Это доказывает и то, что в некоторых случаях в современном азербайджанском языке спрягаемая форма может замещать неспрягаемый глагол, в особенности деепричастие. Во всяком случае, эти морфологические формы приобретают данные качества на синтаксическом уровне, внутри предложения. С другой стороны, некоторые формы, обладая свойством омонимичности, выполняют функции причастия и деепричастия. В синтаксической структуре ключевую роль играют как их расположение, так и семантико-синтаксические особенности слов, с которыми они связаны. Исследователи отмечают их одинаковое происхождение. Хотя по выражаемым ими оттенкам значения расходятся по временным и видовым показателям, внутри каждого из них можно обнаружить и другие оттенки значения, что напрямую связано с семантическими особенностями связанных с ними слов и самого слова (деепричастия), к которому присоединяется соответствующий аффикс. Одной из основных характеристик деепричастий является переходный процесс; так, иногда они переходят в наречия и служебные части речи.

Ключевые слова: *деепричастие, неспрягаемая форма, омонимия, синтактико-семантический, основная часть речи, служебная часть речи.*